

Türkiye’de Bölgeler ve Sektörler Arasında Verimlilik ve Ücret Farklılıkları*

A. Suut Doğruel**, Fatma Doğruel***

Özet

Bölgesel farklılıklar, Türkiye’de gelir eşitsizliklerinin temel kaynaklarından biridir. Türkiye’deki bölgesel gelir eşitsizliklerinin temel özellikleri üzerine kısa bir değerlendirmenin arkasından çalışma, imalat sektörleri arasındaki bölgesel ücret ve verimlilik farklarına odaklanmaktadır. Elde edilen sonuçlar, bölgesel özelliklerin, sektörler arası ücret ve verimlilik farklılıklarında belirleyici olduğunu göstermiştir. Diğer taraftan yoğunlaşmanın, ücret ve verimlilikleri arttırdığı görülmüştür. Bu bulgulara dayanarak bölgesel politikaların bölgesel eşitsizlikler üzerindeki etkisinin kısıtlı olabileceği ancak, büyümeyi hızlandırabileceği söylenebilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Bölgesel Eşitsizlikler, Verimlilik Farklılıkları, Ücret Farklılıkları

JEL Sınıflandırması: O14, R12, J24

Productivity and Wage Differences between Regions and Sectors in Turkey

Abstract

Regional disparities is one of the main sources of income inequalities in Turkey. Following a brief evaluation of the main characteristics of regional income inequality in Turkey, the paper focuses on the regional wage and productivity differences across manufacturing sectors. The results reveal that regional characteristics decisive in productivity and wage differences at regional level. On the other hand, concentration of manufacturing activities increase the productivity and wages. Hence, the regional policies may have limited impact on regional inequalities, but can expedite economic growth.

Keywords: Regional Inequalities, Productivity Differences, Wage Differences

JEL Classification: O14, R12, J24

* Bu çalışma İTÜ Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Merkezi (İTÜESAM) tarafından 04-07 Ekim 2018 tarihlerinde Ağlasun/Burdur’da düzenlenen “Globalleşmenin Gölgesinde Eşitsizlikler” başlıklı Sagalassos Çalıştayı’nda sunulmuştur. Yazarlar, çalıştayı düzenleyen İTÜESAM’a ve öneri ve eleştirileri ile katkıda bulunan çalıştay katılımcılarına teşekkür ederler.

** Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, İngilizce İktisat Bölümü, e-posta: suut.dogruel@gmail.com.

*** Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, İngilizce İktisat Bölümü, e-posta: fatma.dogruel@gmail.com.

1. Giriş

Türkiye’de gelir dağılımındaki bozuklukların önde gelen kaynakları arasında bölgesel farklılıklar gelir. Bölgesel gelir farklılıklarının kaynakları ise iki ayrı grupta toplanabilir. Birincisi, bölgelerin yoğunlukla coğrafi yapılarına bağlı özelliklerinden kaynaklanan farklılıklar. İkincisi ise, ekonomik faaliyetlerin yer seçimi kararına bağlı olan farklılıklar. Birbirini karşılıklı etkileyen bu iki farklılık yumağından ilki değişmesi kolay olmayan oldukça katı bir yapının ortaya çıkmasına neden olurken ikincisi ise özellikle yer seçimini etkileyen politika uygulamaları için daha esnek bir ortam sağlar. Bu çalışma, geri planda bölgesel gelir farklılıklarının bu temel yapısını dikkate alarak, Türkiye’de imalat sektöründe mekân seçimine bağlı olarak ücret ve verimlilik farklılıkları arasında ilişki olup olmadığının incelenmesini hedeflemektedir. Böyle bir incelemenin sonuçlarının, en azından bölgesel gelir farklılıklarının bir boyutuna ilişkin açıklamalar sağlayabileceği düşünülmektedir.

Teknolojik sınırdaki yer alsalar bile, sektörler üretim süreçlerinin özelliklerine göre işgücü verimliliği bakımından farklılıklar gösterebilir. Verimlilik farklılıklarının bir diğer nedeni ise teknolojik sınıra olan uzaklıktır. Dolayısıyla gözlenen işgücü verimlilik farklılıkları bu iki kaynağın bileşimidir. Bu ikili özelliğe ek olarak, işgücü verimliliği bölgeler arasında da, bölgesel özelliklere bağlı olarak, farklılaşabilir.

Verimlilik farklılıklarının bir sonucu ücretler arasındaki farklılıktır. Bu nedenle verimlilik farklılıklarını gelir dağılımının önemli belirleyicilerinden bir olarak ele almak gerekir. Bölgesel gelir farklılıklarını anlamada da verimlilik farklılıkları iki açıdan önemlidir. Birincisi, belli bir andaki gelir farklılıklarının açıklanmasında teknolojik özelliklerin katkısı görülebilir. Buna bağlı olarak sektörel kompozisyondaki değişimin bölgesel farklılıkları ne biçimde değiştirebileceği ve bu değişime bağlı olarak gelir farklılıklarını azaltma potansiyeli olan sektörlerin tanımlanması ile ilgili ipuçlarını sağlar. Diğerisi ise, çekici güçlerin baskın ve verimliliğin daha yüksek olduğu bölgelerde, zaman içinde, faaliyetlerin yoğunlaşma eğilimine girmesidir.

Turizm, hayvancılık vb. özel avantajlara sahip bölgeler dışında sanayi kesiminin yarattığı gelir diğer kesimlerin gelirlerini etkiler. Dolayısı ile imalat sektörünün yarattığı ücret gelirleri diğer faaliyetlerin gelişimi üzerinde etkili olabileceği söylenebilir. İmalat kesimi içinde yer alan alt sektörler bazında teknolojik özelliklerine bağlı olarak ücretlerin farklılaşması ülke düzeyinde gelir dağılımı ile üretim kompozisyonu arasındaki köprüyü kurar. Bölgeler arasında gelir farklılıklarında ise üretim kompozisyonuna ek olarak belli bir alt sektörde bölgelerarası ücret farklılaşmasına bakmak gerekir.

Çalışmada, girişi izleyen Bölüm 2'de, bir eşitsizlik kaynağı olarak Türkiye'de bölgesel farklılıklar anlatıldı. Bölüm 3, mekânsal farklılıkların kavramsal olarak değerlendirilmesine ayrıldı. Bölüm 4, bölgesel yoğunlaşma, ücret ve verimlilik ilişkilerine odaklandı. 4. Bölümde ilk aşamada Türkiye'de bölgeler arasındaki ve imalat kesimi içindeki ücret farklılıkları bir arada ele alındı. İkinci aşama olarak ise, imalat kesiminin alt sektörlerinin işgücü verimliliği bakımından bölgesel düzeyde farklılaşmış farklılaşmadığı incelendi. Sonuç bölümü ise bölgesel eşitsizlikler, ücret ve verimlilikler üzerine genel bir değerlendirmeyi içermektedir.

2. Türkiye'de Bir Eşitsizlik Kaynağı Olarak Bölgesel Farklılıklar

Bu bölüm, Türkiye'de bölgesel farklılıkları anlamak için iki konuyu değerlendirmeyi hedeflemektedir. Birincisi, Türkiye'deki bölgesel farklılıkları oluşturan coğrafi yapı ve tarihsel geçmiştir. İkincisi ise, özellikle son on yıla odaklanarak, bölgeleri kendi içinde kullanılan iki gösterge ile karşılaştırmaktır. Bu değerlendirmenin, bölgesel verimlilik ve ücret farklarının sonuçlarını yorumlayabilmemiz için yardımcı olacağı düşünülmektedir.

Türkiye'de bölgesel farklılıklar düalistik bir yapıyı işaret eder. Bu düalistik yapı Karahasan ve diğerleri (2016)'ya dayanarak kısaca şöyle özetlenebilir: Kaynak ve refah dağılımı bakımından onlarca yıldır süren bu yapı kalıcı bir özelliğe sahiptir. Yüksek gelirli iller ülkenin Avrupa ülkelerine yakın Batı tarafında, düşük gelirli iller ise Asya ve Orta Doğu ülkelerine sınırı olan doğu tarafındadır. Doğuda yer alan bu iller etrafları kara ile çevrili - dolayısıyla kıyıda ya da nehir kenarında olmanın imkânlarından yararlanamayan - ve dağlık olan bu bölgeler tarihsel olarak az gelişmiş bölgelerdir. Bu tür coğrafi özellikler kaçınılmaz olarak ekonomik ve sosyal izolasyona yol açar ve genellikle tarımsal verimlilik ve çeşitlilik açısından elverişsizdir. Ancak bu eşitsizlik sadece coğrafya ile açıklanamaz. İktisat politikaları, politik, sosyal ve kültürel yapılar gibi birçok faktörün doğu bölgelerinin bu özelliklerine katkıda bulunduğu söylenebilir.

Türkiye'de doğu ve batı bölgeleri arasındaki gelişme farklılıklarının kaynağının tarihsel kökleri vardır. Tekeli (1992: 65), Osmanlı İmparatorluğu'nun çözülmesi ile ortaya çıkan mekânsal değişimlerle ilgili olarak üç gelişmeyi vurgular: Bunlardan birincisi "*Doğu Anadolu'nun Güneyde Halep çevresinde oluşan ekonomik sistemle ve Kafkasya'daki ve Rusya'daki ekonomik sistemle bağlantılarının kesilmesi*"; ikincisi ise, "*Doğu Anadolu'daki savaş kayıpları ve zorunlu nüfus değiştirmeleriyle nüfus yoğunluğunun yarı yarıya azalmasıdır*". Tekeli (1992: 65), bu iki gelişmeyi Doğu Anadolu'nun az gelişmişliğinin

açıklaması olarak verirken İç Anadolu’da bir kent olan Ankara’nın başkent olarak seçilmesini de eşitsizliklerin düzeltilmesine yönelik bir gelişme olarak yorumlar.

Diğer taraftan, makro politikalar ve uzun dönemli büyüme politikaları içinde altyapıya, insan sermayesine ve sektörlerle ilişkin yatırımların hangi bölgelere ve ne tür faaliyetler için yönlendirildiğinin dolaylı sonuçları, bölgesel farklılıklar üzerinde belirleyicidir. Bu nedenle bölgesel politikalar kadar ülke düzeyindeki politikaların sonuçları da bu düalistik yapı üzerinde etkili olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Türkiye’de, açıkça adı “bölgesel politika” olarak belirtilmiş uygulamalara planlı dönemle birlikte geçildiği görülüyor. Doğruel (2006: 173)’te belirtildiği gibi, “*Cumhuriyetin kuruluşundan planlı döneme kadar geçen kırk yıllık sürede kendi başına tanımlanmış bölgesel hedeflerin konulmasından ve bu hedeflere yönelik politika uygulamalarının varlığından söz etmek zordur. Bölgesel politika izlenmesine temel oluşturacak bölgesel planlama deneyimi 1960’lı yıllarda Planlı Dönemin başlaması ile mümkün olmuştur*”. Ancak, Cumhuriyet’in ilk yıllarından başlayarak sanayileşme çabalarında yatırımların farklı bölgelere yönlendirilmesi ve yerel kaynakların kullanımında etkinliğin sağlanmaya çalışılmasının, daha bölgesel hedefli politikalarından söz etmeden geri kalmış bölgelerdeki ekonomik hareketlenmeye katkıda bulunduğu söylenebilir. Türkiye’de sanayi politikalarının geçmişinde sıklıkla bu tür uygulamalarla karşılaşılır. Şüphesiz siyasi koşullar ve iktisadi politikaların yanı sıra burada çok fazla detayına giremeyeceğimiz sosyal ve kültürel farklılıkların da bu düalistik yapıdaki önemleri inkâr edilemez.

Yukarıda coğrafi ve tarihsel geçmişine kısaca değinilen bölgesel farklılıkları tanımlamak amacıyla bu bölümde iki gösterge kullanıldı. Bu göstergeler bölgesel düzeyde kişi başına gelir ve imalat sanayinin bölgesel dağılımıdır. Eşitsizlikleri ölçmek için farklı ölçütler kullanmak mümkündür. Eşitsizlik ölçümü ile ilgili teorik tartışmalar ve ampirik uygulamalar hakkında geniş bir literatür vardır. Gini ve Theil indeksleri eşitsizlik ölçümünde sıklıkla kullanılan ölçütlerdir.¹ Bu çalışmada, bu tür indeksler yerine bölgelerin birbirlerine göre gelir bakımından nasıl farklılaştığını gösteren basit bir gösterge kullanıldı. Basit bir gösterge seçilmesinin nedeni, çalışmada ağırlıklı olarak bölgelerin birbirlerine karşı görece durumuna odaklanılmış olmasıdır. Bu gösterge, kişi başına GSYH değeri bakımından en zengin bölgenin en fakir bölgeye oranı ile elde edilmektedir. İmalat sanayinin bölgesel dağılımı ile ilgili gösterge ise imalat sanayinin bölge ekonomisi içindeki payıdır. Bölge düzeyinde ekonomik güç, o bölgenin sanayileşme düzeyi ile yakından ilişkilidir. Kaldor (1970: 339), “*Dünyadaki var olan reel gelir dağılımının - ulusların ya da bölgelerin karşılaştırmalı zenginliklerinin ya da yoksulluklarının - büyük ölçüde ‘doğal’ faktörlerle değil, sanayi faaliyetlerindeki gelişimin eşit oranda olmaması ile açıklanabilir*” demektedir. Bu nedenle, Türkiye’deki bölgesel farklılıkları açıklayabilecek bir gösterge olarak imalat sanayinin bölge ekonomileri içindeki payları dikkate alındı.

Bölgesel düzeyde kişi başına gelir göstergesi, kişi başına bölgesel GSYH değeri için DÜZEY 2 bölge sıralamasında en zengin bölgenin en fakir bölgeye bölünmesi ile elde edildi (Tablo-1). Elde edilen oranın büyümesi bölgeler arası farklılığın arttığını göstermektedir.

1 Sen [1973 (1997)] bu konudaki önemli bir başvuru kaynağıdır.

Kişi başına GSYH değerleri 2004-2014 dönemi dikkate alındı. Bu göstergeye göre 2004 yılında 4.8 olan oran 2008 yılından itibaren bir azalma eğilimine girmiş ve 2014'te 4'e düşmüştür. Bu düşüş, bölgesel gelir eşitsizliğinde bir düzelme olduğunu işaret etmektedir.

Tablo 1: Yıllara Göre Bölgesel Gelir Eşitsizliği – DÜZEY 2 (2004-2014)

Yıllar	En yüksek gelir	En düşük gelir	Oran (*)
2004	14656	3063	4.8
2005	16749	3618	4.6
2006	19368	4117	4.7
2007	21388	4599	4.7
2008	23852	5151	4.6
2009	23454	5275	4.4
2010	26253	6259	4.2
2011	31165	7412	4.2
2012	34637	8903	3.9
2013	39468	9901	4.0
2014	43645	10844	4.0

Kaynak: TÜİK, İl Bazında Gayrisafi Yurtiçi Hasıla, 2004-2014.

(*) Her yıl için en yüksek gelir en düşük gelire bölünerek hesaplanmıştır.

Tablo-2'de OECD tarafından hesaplanan DÜZEY 2 kişi başına GSYH değerlerine göre ülkelerin nasıl farklılaştığına ilişkin karşılaştırma yer almaktadır. Bu karşılaştırma OECD (2015) veri tabanında yer alan ülkelere ilişkin en son bölgesel kişi başına GSYH değerlerine dayanmaktadır. Ülke ortalamasının 100 kabul edildiği bu hesaplamada bu ortalama değerlere göre minimum (en fakir) ve maksimum (en zengin) değerleri hesaplanmış ve karşılaştırma maksimum/minimum oranları ile yapılmıştır. Bu şekilde hesaplama ile aynı zamanda en yüksek ve en düşük gelir arasındaki aralığın (range) ülkeden ülkeye nasıl değiştiğini de gözleme imkânı vermektedir. Bu tabloya göre OECD tarafından bölgesel farklılıkların hesaplandığı tabloda OECD üyesi olmayan Rusya birinci, Endonezya ikinci ve OECD üyesi Meksika üçüncü sırayı almaktadır. Türkiye bu sıralamada 10. sıradadır. Listede yer alan en yüksek kişi başına gelirin en düşük kişi başına gelire oranında eşitsizliği ülke büyüklüğü ve gelişmişlik düzeyi olmak üzere iki faktörün etkilediği görülmektedir: İlk on sırada kalan ülkeler sırası ile Rusya, Endonezya, Meksika, Kolombiya, Brezilya, Hindistan, Şili, ABD, Çin ve Türkiyedir. Bu ülkeler içinde sadece ABD gelişmiş ama sıralamada ilk ona giren ülke olmuştur. Diğerleri gelişmekte olan ülkelerdir. Yine eşitsizlik sıralamasında ilk ona giren ülkelere Türkiye, Kolombiya ve Şili dışındaki ülkelerin nüfusları 100 milyonun üzerinde ve aynı zamanda yüzölçümleri geniştir. Bu listede dikkat

çeken bir diğer özellik de OECD ülkeleri ve OECD tarafından izlenen ülkelerde bölgesel farklılıkların daha çok Amerika ve Asya’da gözlemlendiğidir. Avrupa ülkelerinde bölgesel GSYH bakımından farklılıklar daha azdır.

Tablo 2: Bölgesel Gelir Eşitsizliği – Ülkelerarası Karşılaştırma

Ülkeler	Yıl	Maks/Min	Eşitsizlik sırası	Ülkeler	Yıl	Maks/Min	Eşitsizlik sırası
Meksika	2013	15.11	3	İsveç	2013	1.74	
Şili	2013	7.57	7	Portekiz	2013	1.71	
ABD	2013	4.94	8	Avusturya	2013	1.81	
Slovakya	2013	3.56		Danimarka	2013	1.79	
Çekya	2013	2.79		Norveç	2012	1.88	
TÜRKİYE	2011	3.98	10	İrlanda	2013	1.73	
Kanada	2013	2.53		Finlandiya	2013	1.58	
Macaristan	2013	2.68		Kore	2013	1.46	
Belarus	2013	2.35		İsviçre	2012	1.40	
Birleşik Krallık	2013	2.38		Slovenya	2013	1.42	
Almanya	2013	2.41		Japonya	2012	1.39	
İtalya	2013	2.62		Rusya	2012	19.23	1
Fransa	2013	2.20		Endonezya	2012	17.64	2
Yeni Zelanda	2013	2.33		Kolombiya	2012	11.11	4
Polonya	2013	2.25		Hindistan	2013	7.57	6
Avustralya	2013	2.15		Brezilya	2012	7.74	5
Estonya	2013	2.18		Çin	2012	4.82	9
Hollanda	2013	2.03		Letonya	2013	2.88	
İspanya	2013	1.98		Litvanya	2013	2.50	
Yunanistan	2013	1.86		Güney Afrika	2013	2.31	

Kaynak: OECD (2016), Figure 2.18 (<http://dx.doi.org/10.1787/888933363233>) verileri kullanılarak hazırlanmıştır.

Bölgesel gelir eşitsizliği konusunda bir diğer gözlem de incelenen on yıllık dönemde düşük ve yüksek gelirli bölgelerin sıralamasının Türkiye içinde yer değiştirip değiştirmediğidir. Düalistik yapı 2004-2014 döneminde çok fazla değişmedi. Tablo-3’ten izlenebileceği gibi, en yüksek ve en düşük gelire sahip bölgeler bir yıl hariç aynı kaldı. En yüksek kişi başına DÜZEY 2 bölgesi dönem boyunca İstanbul oldu. En düşük gelire sahip

bölge ise 2013 yılı hariç Van, Muş, Bitlis ve Hakkâri illerini kapsayan TRB2 DÜZEY 2 bölgesi oldu. 2013 yılında yine Doğu Anadolu bölgesinden Ağrı, Kars, Iğdır ve Ardahan'ı içinde alan TRA2 DÜZEY 2 bölgesi en düşük kişi başına GSYH değerine sahip oldu.

Tablo 3: Bölgesel Gelir Sıralamasındaki Değişim – DÜZEY 2 (2004-2014)

Yıllar	En yüksek	Kişi başına GSYH	En düşük	Kişi başına GSYH	Türkiye Ortalaması
2004	TR10 İstanbul	14656	TRB2 Van, Muş, Bitlis, Hakkâri	3063	8536
2005	TR10 İstanbul	16749	TRB2 Van, Muş, Bitlis, Hakkâri	3618	9844
2006	TR10 İstanbul	19368	TRB2 Van, Muş, Bitlis, Hakkâri	4117	11389
2007	TR10 İstanbul	21388	TRB2 Van, Muş, Bitlis, Hakkâri	4599	12550
2008	TR10 İstanbul	23852	TRB2 Van, Muş, Bitlis, Hakkâri	5151	14001
2009	TR10 İstanbul	23454	TRB2 Van, Muş, Bitlis, Hakkâri	5275	13870
2010	TR10 İstanbul	26253	TRB2 Van, Muş, Bitlis, Hakkâri	6259	15860
2011	TR10 İstanbul	31165	TRB2 Van, Muş, Bitlis, Hakkâri	7412	18788
2012	TR10 İstanbul	34637	TRB2 Van, Muş, Bitlis, Hakkâri	8903	20880
2013	TR10 İstanbul	39468	TRA2 Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan	9901	23766
2014	TR10 İstanbul	43645	TRB2 Van, Muş, Bitlis, Hakkâri	10844	26489

Kaynak: TÜİK, İl Bazında Gayrisafi Yurtiçi Hasıla, 2004-2014.

Kişi başına gelir bakımından gözlenen düalistik yapı bölgelerin sanayileşme düzeyi bakımından farklılıklarına da yansıyor. Şekil-1'de Türkiye'de imalat sanayinin bölge ekonomisi içindeki payının dağılımı yer alıyor. Bu sınıflamaya göre imalat sanayi beş farklı gelişme düzeyi göstermektedir: Geleneksel Sanayi Bölgeleri, Artçı Bölgeler (hinterland), Yeni Sanayi Bölgeleri, İkincil Sanayi Bölgeleri ve Sanayinin Gelişmediği Bölgeler (Doğruel

ve Doğruel, 2011). Şekil-1’de yer alan haritadan da izlenebileceği gibi, var olan durumda güçlü olan ve potansiyel olarak gelişmeye açık olan sanayileşme bölgeleri, Geleneksel Sanayi Bölgeleri, Artçı Bölgeler (hinterland) ve Yeni Sanayi Bölgeleri ülkenin Batı tarafında yer almaktadır. İkincil ve Sanayinin Gelişmediği Bölgeler ise ülkenin doğusundadır. İmalat sanayinin gelişmiş olduğu bölgeler aynı zamanda kişi başına gelir bakımından da yüksektir. Bu genellemenin tek istisnası güçlü bir turizm bölgesi olarak öne çıkan Antalya’nın bu haritada Sanayinin Gelişmediği Bölgeler arasında kalmasıdır.

Şekil1: Türkiye’de İmalat Sanayinin Bölgeleri Göre Dağılımı Sınıflaması



Kaynak: Doğruel ve Doğruel (2011).

Türkiye’de bölgesel kişi başına gelir ve imalat sanayi dağılımı ile ilgili iki gösterge çerçevesinde yapılan değerlendirmeler mekânsal eşitsizliklerin arkasındaki gerçeklere bakmayı gerektirmektedir. Çünkü bu gerçekler, eşitsizliklerin ülke ekonomisinin bütününde ve bölgesel düzeyde tasarlanacak iktisadi politikaların dayanacağı temeli oluşturur. Bir sonraki bölümde Türkiye’deki bölgesel eşitsizlikler, mekânsal farklılıkların kavramsal tartışmaları ile birlikte ele alınmıştır.

3. Kavramsal Çerçeve: Mekânsal Farklılıklar

Mekânsal farklılıklar ve bu farklılıkları doğuran nedenler çok eski tarihlerden bu yana iktisatçıların dikkatini çekti. Çok zengin ve çoğu zaman disiplinlerarası niteliği de ön plana çıkan mekânsal eşitsizlikler, iktisat politikaları ile ilişkisi açısından da önemli bir konudur.

Bu bölümde, mekânsal farklılıkların yapısına odaklanıldı. Kanbur ve Venables (2005: Bölüm 1) mekânsal eşitsizliklerle ilgili beş soru soruyorlar: “*Mekânsal eşitsizlik tam olarak nedir? Belirleyicileri nelerdir? Nasıl bir evrim geçirmişti? Neden önemli? Ve, eğer [eşitsizlik] varsa, mekânsal eşitsizliğe karşı politika ne olmalıdır?*” Bu sorular, mekânsal eşitsizlikleri hangi sorularla tanımlayabileceğimizi gösteriyor. Biz burada bu sorulara mekânsal farklılıkların niteliğini ekliyoruz. Çünkü, bu farklılıkların anlaşılması nasıl politikalar izlenebilir sorusunun cevabını da şekillendirecektir.

Bölgesel farklılıklar, mekânla ilişkili değişmez ya da değişmesi zor olanlar ile değişmesi mümkün olan farklılıklar olarak gruplandırılabilir. Bu iki tür farklılık, mekâna yönelik ne tür politikalar izlenebileceği kararı açısından önemlidir. Genellikle iktisadi politikalar ile giderilmesi mümkün olmayan ya da çok zor olan bölgesel farklılıklar, değişmez ya da değişmesi zor olanlardır. Bölgenin coğrafî yapısı ve bölgenin tarihsel geçmişinin yarattığı birikimin şekillendirdiği kurumsal yapılar, değişmesi zor bölgesel farklılıklar olarak öne çıkar. Türkiye’nin, bir önceki bölümde tartışılan, doğu ve batı bölgeleri arasındaki gelişme farklılıklarının önemli bir bölümü bu tür yapısal farklılıklara dayanır. Türkiye’de doğu bölgelerinin, özellikle Doğu Anadolu’nun, coğrafyasının dağlık ve yüksek olması ve soğuk iklim koşulları geçmişten günümüze tarımsal üretim açısından dezavantaj yaratmış, en azından ekilebilecek ürün desenini sınırlamıştır. Diğer taraftan, Eski Sovyetler Birliği’nin çözümlenmesine kadar geçen dönemde (1990’lı yıllara kadar süren Soğuk Savaş yıllarında), Türkiye’nin doğusunda kalan ülkelerle ticareti neredeyse kapalıydı. Bu durum, dağlık ve zaten etrafı kara ile çevrili olmaları nedeniyle dezavantajlı olan doğudaki bölge ekonomilerinin gelişmesi önünde bir diğer engel olmuştur. Bunlara ek olarak Türkiye’de piyasa potansiyelinin (market potential) bölgesel farklılıkları açıklamakta önemli bir faktör olduğu bilinmektedir (Karahasan ve diğerleri, 2016). Aşağıda, Karahasan ve diğerleri (2016) çalışmasında ulaşılan sonuçlardan bazıları piyasa potansiyeli ve uzaklığın iktisat politikalarına karşı duyarsızlığını da göstermektedir:

“ i) piyasa potansiyelinin düzeyi kısa ve orta vadeli politikalara karşı duyarsızdır; ii) [iller arasındaki] uzaklığın etkisi de politikaya duyarsızdır; iii) bu iki göstergenin etkilerinin derecesi, bölgesel eşitsizliğin sürekliliği olarak alınabilir; iv) tahmin sonuçları, “piyasa potansiyeli” veya “uzaklığın”, Türkiye’deki bölgesel farklılıkları açıklayabildiğini göstermektedir, fakat hepsinden öte, illerin pazar potansiyeli, Türkiye’nin İstanbul ve İzmir gibi ana ekonomik merkezlerine olan doğrudan mesafeye göre daha güçlüdür” (Karahasan ve diğerleri, 2016).

Bu sonuçlar aynı zamanda bazı özelliklerin bölgesel farklılıkların giderilmesine yönelik politikaların etkisiz olabileceğine işaret etmektedir.

Değişmesi mümkün olan farklılıklar ise ekonomik faaliyetlerin yer seçimi gibi bölgesel politikalara duyarlı olanlardır. Ekonomik faaliyetlerin yer seçimi sonucu ortaya çıkan en önemli oluşum mekânsal yığınlardır (agglomeration). Mekânsal yığınlar ekonomik faaliyetlerin belli bir bölgede yoğunlaşması ile ortaya çıkar. Alfred Marshall [1920 (1890)

Bölüm X], yığınların oluşumunda doğrudan telaffuz etmese de dışsallıkların önemini vurgular. Faaliyetlerin belli bir bölgede yoğunlaşması – ki bu durum işgücü, beşeri ve fiziksel sermayenin fiziksel mekâna göre yoğunlaşması anlamına geliyor - toplulaştırılmış artan getirilerin kaynağı olarak gösterilmektedir (Ciccone ve Hall, 1996: 54). Bu konuda ufuk açıcı bir çalışma olan Ciccone ve Hall (1996: 54), mekânsal yığınların oluşumunun, bir başka deyişle belli bir yerde yoğunlaşmanın olmasının, verimliliği birkaç yoldan etkileyebileceğini belirtiyorlar:² Birincisi, üretim teknolojileri sabit getiriye sahip olsa bile üretim sürecinin farklı aşamalarında mekânsal yakınlığın getirdiği ulaşım maliyet avantajının belli bir coğrafi alanda yoğunlaşmanın artan getiri yaratabileceğini diğer bir deyişle çıktı/girdi oranının belli bir alanda faaliyetlerin yoğunlaşması ile artacağını söylüyorlar. İkinci olarak, üretimin fiziksel olarak yakın mekânlarda gerçekleştirilmesinden doğan dışsallıkların verimliliğe bir katkısı olacağı belirtiliyor. Ekonomik faaliyetlerin yoğun olduğu mekânlarda “yüksek derecede faydalı uzmanlaşmanın” mümkün olabileceği ise üçüncü bir yoğunlaşmanın verimlilik etkisi olarak veriliyor.

Yığınların oluşumu ile yapılan değerlendirmeler, bir önceki bölümde verilen Türkiye’deki imalat sanayi dağılımının da genel olarak doğu-batı ekseninde farklılaşması ile paralellik göstermektedir. Geleneksel sanayi merkezleri çekim olmayı sürdürüyorlar. Bu konuda en çarpıcı örnek İstanbul’dur. İstanbul hala en önemli ekonomik merkezdir ve zengin bir işgücü arzı ile güçlü bir dışsallık yaratır. Bu nedenle İstanbul’a yönelik sanayisizleştirme politikalarının sonucu arazi kısıtlamalarına gidilmesi var olan araziler için yüksek değerler oluşmasına rağmen çok sayıda imalat sanayi İstanbul’da kalmayı sürdürüyor (Doğruel ve Doğruel, 2018). Burada imalat sanayinin İstanbul’dan uzaklaştığı zaman da geri kalmış bölgelere gitmediği söylenebilir. 1980-2000 döneminde bölgesel eşitsizliklerde gözlenen küçük düzemenin sanayinin bir ölçüde dağıldığını, ancak bu dağılmanın görece gelişmiş Batı bölgeleri içinde kaldığını göstermektedir (Doğruel ve Doğruel, 2012).

4. Bölgesel Ücret ve Verimlilik Farklılaşması ile Yoğunlaşma

Bu bölümde sektörler düzeyinde bölgeler arasındaki ücret farklılaşması, verimlilik farklılaşması ve sektörün bölgeler arasındaki dağılımı arasındaki ilişkiler ele alındı. Bölge DÜZEY 2, sektör ise 2008 öncesi için iki haneli NACE Rev1.1, 2010 sonrası dönem için NACE Rev2 imalat alt sektörleri olarak tanımlandı. 2008 Finansal Kriz’inin etkilerini değerlendirme dışında bırakmak amacıyla, kriz öncesi dönem için bölgesel düzeyde verinin bulunmadığı 2005 hariç 2003-2007, kriz sonrası dönem için ise 2010-2015 yıllarına ilişkin veriler kullanıldı. Sektör ve bölge düzeyinde ücret çalışan başına yıllık brüt maaş ve ücret ödemeleri, verimlilik çalışan başına üretim değeri olarak hesaplandı. Sektörün bölgeler arasındaki dağılımı için kullanılan değişken ise çalışan sayısı bakımından bölgenin sektörün

² Ciccone ve Hall (1996), ABD ekonomisi için gerçekleştirilmiş ampirik bir çalışmadır.

Türkiye toplamı içindeki paydır. İncelemede bölgesel ücret ve verimlilik doğrudan değer yerine sektör ortalamasına oran olarak kullanıldı. Böylece bölgesel görelî ücret ve verimlilik elde edildi. Verimlilik ve ücret göstergelerini ülke ortalamasına oranlayarak tanımlamanın iki amacı vardır. Bunlardan birincisi DÜZEY 2 bölge ve iki haneli sektör bazında fiyat serileri bulunmadığı için, bu parasal göstergeleri daha genel düzeyde elde edilebilen sabit fiyatlarla tanımlamak zorunda kalınmamasıdır. İkincisi ve daha önemlisi, incelenen dönem oldukça kısa olmasına rağmen, oranları kullanarak verimlilik ve ücretlerde ülke düzeyinde gerçekleşebilen değişimlerden arındırarak daha bölgeye özel göstergeler elde edilmiş olmasıdır.

Fujita ve Thisse (2002: 6), “...bir faktörün tam anlamıyla serbestçe hareket edebilmesinin ücretler ve sermaye getirilerinin bölgelerarası piyasada eşitlenmesi için yeterli olabileceğini” belirtiyorlar. Fujita ve Thisse (2002: 6), buna bağlı olarak, “... bir faktörün ticaretinin maliyetinin olmaması ya da tam anlamıyla serbestçe hareket edebilmesinin farklı mekânlardaki işgücü gelirlerinin [ücretlerin] yakınsamasının gerçekleşmesi için yeterli olacağını” söylüyorlar. Ancak, Lucas (1990) sermayenin muhakkak zengin bölgelerden fakir bölgelere gideceği tezini sorgulamakta ve serbestliğin ötesinde beşeri sermaye düzeyi ve beşeri sermayenin yaratacağı dışsallıkların sermaye hareketlerinde daha belirleyici olabileceğini gösteriyor. Ayrıca, kalıcı bölgesel ücret farklılıkları modern ekonomiler içinde sıklıkla görülmektedir (Shields ve Shields, 1989’dan aktaran Fujita ve Thisse, 2002: 20-21). Ülkeler arasında olduğu gibi bir ülke içindeki bölgeler arasında da sermayenin gelişmiş bölgelerden daha az gelişmiş bölgelere gitmemesi durumu oldukça yaygın gözlenen bir durumdur. Buna bağlı olarak ortaya çıkan bölgeler arasındaki sermaye derinliği, teknoloji düzeyi ve işgücü verimliliği ile ücret farklılıklarını yaratan koşullar Fujita ve Thisse (2002)’de vurgulanan sermaye hareketlerinin serbestliği durumundan çok daha karmaşık mekânizmaların bir sonucu olarak görülmelidir. Bu bölümde bu karmaşık yapıyı çözümlmek gibi bir iddialı bir hedef bulunmuyor. Bunun yerine, önce sektörler arasında daha sonra sektörel düzeyde, verimlilik ve ücret ile yoğunlaşma arasında doğrusal bir ilişki olmadığı göstermekle yetinilmektedir.

4.1. Sektörler Arası Karşılaştırma

Bu bölümde sektörlerin bölgeler arasındaki dağılımı ya da sektörlerin yoğunlaşması ile sektörün bölgeler arasında ücret ve verimlilik farklılıkları arasındaki ilişki gösterilecektir. Sektör yoğunlaşması göstergesi olarak işgücü cinsinden elde edilen bölgenin sektör içindeki payı ile hesaplanan Herfindahl İndeksi kullanıldı. Ücret ve verimlilik farklılaşması için ise her sektör için görelî ücret ve verimliliklerin standart sapması hesaplandı.

TÜİK tarafından uygulanan veri gizleme politikası sonucu bölgesel düzeyde bazı sektörlerin verileri elde edilememektedir. Bu nedenle bölge paylarının toplamı yüzde 85’in altında kalan sektörler temsil gücü düşük olarak kabul edilmiş ve Şekil 2 ve 3 hazırlanırken dışarıda bırakılmıştır. Sektörlerin temsil oranı Tablo-5’te gösterilmektedir.

Tablo 4: Verimlilik ve Ücret Farklılaşmaları ile Yoğunlaşma Arasında Korelasyon

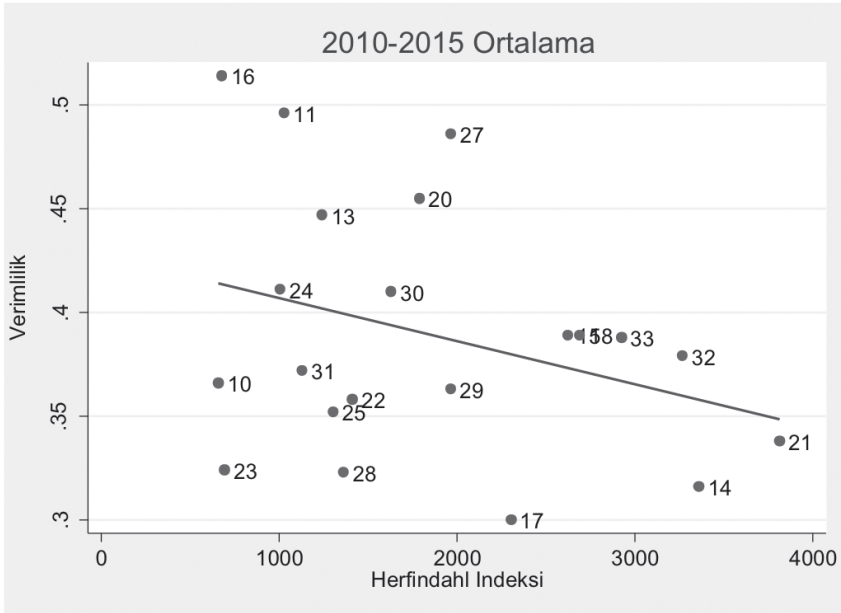
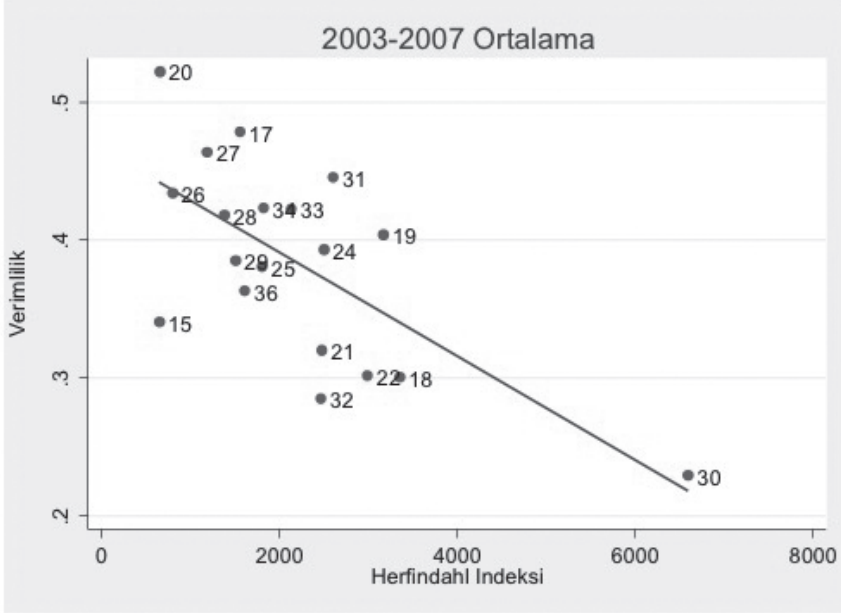
Verimlilik farklılaşması -Yoğunlaşma		
	2003-2008	2010-2015
Korelasyon -1 Düşük temsiller dahil	-0.2162	0.0404
Korelasyon -2 Düşük temsiller hariç	-0.7080	-0.3236

Ücret farklılaşması -Yoğunlaşma		
	2003-2008	2010-2015
Korelasyon -1 Düşük temsiller dahil	-0.0539	-0.2268
Korelasyon -2 Düşük temsiller hariç	-0.7135	-0.4931

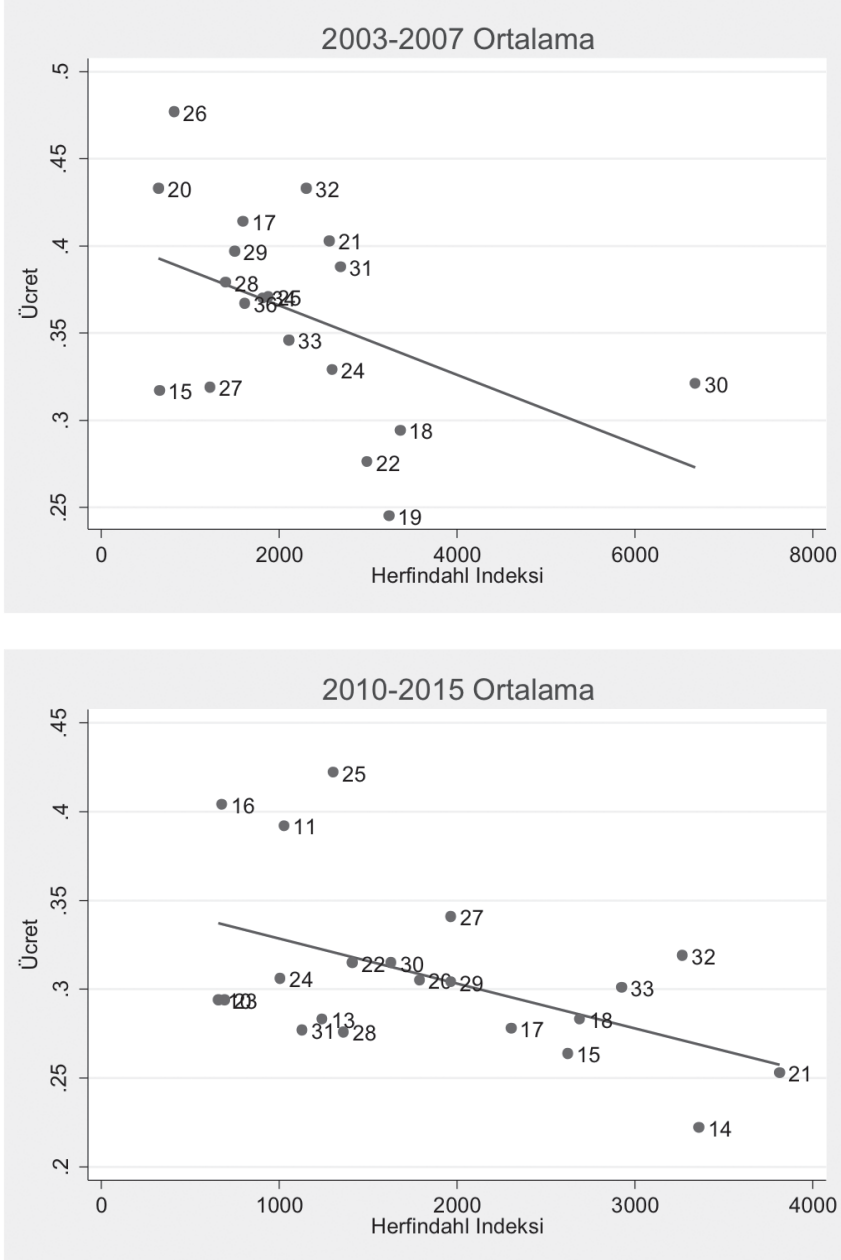
Tablo-4’te Şekil-2 ve 3’te kullanılan göstergeler arasındaki korelasyon katsayıları yer almaktadır. Elde edilen korelasyon katsayısı değerleri, düşük temsil gücüne sahip olan sektörler dışarıda bırakıldığında anlamlı değerlere çıkmaktadır. Dolayısı ile sadece yüksek temsil gücüne sahip sektörler dikkate alınarak hazırlanan Şekil-2 ve 3 sergilenen ilişkileri değerlendirebiliriz.

Şekil-2 sektörlerin bölgeler arasındaki verimlilik farklılaşması ile Herfindahl İndeksi ile ölçülen bölgeler arası yoğunlaşma arasındaki ilişki yer alıyor. Buna göre sektör belli bölgelerde yoğunlaştığı oranda bölgeler arasındaki verimlilik farklılıkları da azalmaktadır. Ancak 2008 Finansal Kriz sonrası dönemde bu ters yönlü ilişki zayıflamış görülmektedir. İlginç olan nokta, 2010-2015 yıllarında yoğunlaşma arttıkça verimlilik farklılaşması trend doğrusuna yaklaşırken, bölgeler arasında daha eşit dağılan sektörlerde (düşük Herfindahl İndeksi) bölgeler arası verimlilik farklılığı bakımından sektörler ayrışmaktadır. Diğer bir deyişle ülke düzeyinde yaygın olan sektörlerin bir bölümünde verimlilik bölgeler arasında daha fazla farklılaşırken diğerlerinde ise daha düşük düzeylerde kalmaktadır. Bu sektörlerin teknolojik düzeyleri dikkate alındığında sistematik bir ilişki gözlenememektedir. Bölgeler arasında verimlilik farklılıkları sektörün özelliğine bağlı bir ilişki göstermemesi nedeniyle verimlilik farklılıklarının daha çok bölgesel özelliklerden kaynaklandığını söylemek mümkündür.

Şekil 2: Verimlilik Farklılaşması ile Yoğunlaşma Arasındaki İlişki



Şekil 3: Ücret Farklılaşması ile Yoğunlaşma Arasındaki İlişki



İşgücü piyasasında etki ve kapsamlı düzenlemeler olmaması durumunda ücretler arasındaki farklılıkları doğrudan verimlilik farklılıkları ile ilişkilendirmek mümkündür. Şekil-3'te gösterilen bölgeler arası ücret farklılıkları ile yoğunlaşma arasındaki ilişki Şekil-2'de gösterilen ilişkiye benzer özellikler sergilemektedir: Sektörler bölgesel olarak yoğunlaştığı oranda bölgeler arası ücret farklılaşması azalmaktadır. Verimlilikte olduğu gibi ücret farklılaşmaları da düzey olarak sektör bölgeler arasında yaygınlaştıkça çeşitlilik göstermektedir. Bu gözleme dayanarak bölgesel özelliklerin ücretler üzerinde önemli katkısının olduğu sonucuna ulaşabiliriz.

4.2. Sektörel Değerlendirme

Bütün sektörler bir arada ele alındığında yoğunlaşma ile görelî ücret ve verimlilik arasında beklenen ters yönlü ilişki Türk imalat sektöründe de gözlenmektedir. Ancak hangi sektörlerde bu göstergeler arasında ilişkinin daha güçlü olduğu toplu değerlendirmede görülememektedir. Bu nedenle sektörlerle ilişkin bölgesel görelî ücret, bölgesel görelî verimlilik ve bölgenin sektör içindeki payı (yoğunlaşma) arasındaki korelasyon katsayıları hesaplanarak değerlendirme yapıldı. Toplu değerlendirmede 2008 Finansal Krizi öncesi ve sonrası dönemler arasında önemi bir farklılık görülmediği için sektörel değerlendirmeler sadece kriz sonrası için yapıldı. Ayrıca, bu iki dönem için elde edilen verilerin sektör sınıflaması farklı olduğu için düzenli bir karşılaştırma imkânı bulunmamaktadır.³

Üç gösterge arasındaki korelasyon katsayıları Tablo-5'te yer almaktadır. Sektöre ilişkin elde edilen korelasyon katsayılarını daha sistematik değerlendirebilmek amacıyla sektörler dört teknoloji grubu altında sıralandı.⁴ Ayrıca sektöre ilişkin Herfindahl İndeksi değeri ile sektörün temsil oranına ek bilgi olarak bu tabloda yer verildi. Değerlendirmede gri zeminde gösterilen düşük temsil oranına sahip sektörler dikkate alınmadı.

Üç gösterge arasında elde edilen korelasyon katsayıları, birkaç istisna dışında, pozitif değerlerde ve anlamlıdır. Dolayısı ile sektörün bölgedeki payı arttığı oranda bölgedeki sektörün görelî ücret ve verimliliği artmaktadır. Buna karşılık sektörün daha az yoğun olduğu bölgelerde görelî ücret ve verimlilik düşmektedir. Bu sonuç, 2. Bölümde tartışılan yoğunlaşma ile verimlilik ve dolayısıyla ücret arasındaki ilişki ile uyumludur.

Sektörel düzeyde elde edilen bu sonuç ile Bölüm 4.1'de elde edilen sonucu nasıl ilişkilendirebiliriz? Eğer sektör az sayıda bölgede yoğunlaşıyorsa – yüksek Herfindahl İndeksi değeri – görelî bölgesel ücret ve verimlilik ülke ortalamasına yakın düzeylerde olmakta ve bu göstergelerin standart sapması düşmektedir. Buna karşılık sektör çok sayıda bölgede yer alabiliyorsa (düşük Herfindahl İndeksi değeri), sektör bütün bölgeler arasında eşit olarak dağılmamışsa, sektör paylarındaki farklılaşmalar görelî ücret ve verimlilik göstergelerini de farklılaşmakta ve bu göstergelerin ülke ortalamasından farkları artmaktadır. Bu da standart sapma değerini yükseltmektedir.

3 Kriz öncesi ve sonrası dönemler için hesaplanan korelasyon katsayılarına dayanarak elde edilen sonuçlar temel özellikler bakımından farklılaşmamaktadır.

4 Bazı sektörlerin alt sektörleri farklı teknoloji grupları içinde yer alıyor. Ancak, bölgesel veriler sadece 2 haneli ayrımda verildiği için Türkiye genelinde daha büyük olan alt sektör dikkate alınarak iki haneli sektörün teknoloji grubu içindeki yeri belirlendi.

Tablo 5: Verimlilik, Ücret ve Yoğunlaşma Göstergeleri Arasında Korelasyon Katsayıları

NACE Rev.2	2010-2015 Ortalaması					Temsil oranı
	Verimlilik - Yoğunlaşma	Ücret - Verimlilik	Ücret - Yoğunlaşma	Herfindahi indeksi		
Düşük teknoloji:						
Gıda	10	0.3135	-0.0582	0.2251	658	100
İçecek	11	0.5810	0.8170	0.6278	1029	98
Tütün	12	0.9494	0.8774	0.9720	3984	66
Tekstil	13	0.3001	0.5818	0.3609	1243	100
Giyim	14	0.4087	0.5058	0.3076	3360	100
Deri	15	0.2677	0.5396	0.2628	2623	100
Ağaç	16	0.6171	0.8061	0.6809	679	100
Kağıt	17	0.4022	0.8164	0.3835	2305	99
Basım	18	0.4497	0.6908	0.4305	2691	100
Mobilya	31	0.3456	0.5608	0.6052	1130	100
Diğer imalat	32	0.3993	0.4694	0.2626	3269	100
Orta-alt teknoloji:						
Petrol ürünleri	19	-0.0673	0.3503	-0.0266	1633	64
Plastik	22	0.4287	0.5838	0.5706	1412	100
Metal olmayan (Cam-seramik)	23	0.0850	0.6962	0.3278	693	100
Metal hammadde	24	0.7275	0.7708	0.6517	1007	97
Makine hariç metal eşya	25	0.5175	0.6378	0.4176	1305	100
Diğer ulaşım	30	0.7143	0.7625	0.6350	1630	91
Tamir ve yerleştirme	33	0.3860	0.5456	0.5683	2925	100
Orta-üst teknoloji						
Kimya	20	0.3857	0.7241	0.5999	1790	100
Elektrik-ekipman	27	0.3841	0.5702	0.5676	1966	100
Makine ve ekipman	28	0.4357	0.6905	0.4772	1364	100
Motor vb.	29	0.7528	0.7633	0.6182	1966	100
Yüksek teknoloji:						
İlaç	21	0.4409	0.6809	0.3467	3813	94
Elektronik-optik	26	0.6047	0.7814	0.7093	1954	78

Ancak, sektörler arasında korelasyon katsayıları büyük farklılıklar göstermektedir. Teknoloji grupları kendi içinde değerlendirildiğinde de bu durum değişmiyor. Korelasyon katsayıları ile yoğunlaşma göstergesi (Herfindahi İndeksi) arasında büyüklük bakımından sistematik bir ilişki gözlenmiyor. Bu sonuç, göstergeler arasındaki ilişkinin güçlü olmasına karşın bu ilişkinin düzeyinin sektörün özelliklerine bağlı olarak değiştiğine işaret ediyor.

5. Sonuçlar

Simon Kuznets yıllarca önce gerçekleştirdiği çalışmada ülke ve bölge düzeyinde sanayileşmenin yapısını incelerken, *“işgücü maliyeti ve işgücü verimliliğinde bölgesel farklılıkların olduğunu ve bazı bölgelerde sermaye maliyetinin diğerlerinden daha yüksek olduğunu”* belirtiyor (Kuznets, 1940). Bu farklılıklar neden önemli? Çünkü bu gözlemler, bir ülke içinde bölgelerin nasıl farklılaştığını gösteriyor. Bölgesel farklılıklar bir ülkenin kalkınmasında bazen bir avantaj yaratırken bazen de çözülmesi gereken bir sorun olarak ortaya çıkabilir. Yoğunlaşmanın yarattığı dışsallıklar gelişmekte olan bir ülkenin büyümesinde itici bir rol oynayabilir. Ancak, bu tür yoğunlaşmalar aynı zamanda refahın ülke genelinde eşit dağılımını bozarak kısıtlayıcı etkiler de yaratabilir. Bu çalışmadaki incelemelerle Türkiye'deki imalat sektöründe bölgesel düzeyde işgücü verimliliği ve ücretlerdeki farklılaşmaları tanımlamaya odaklanarak bu etkileri anlamaya çalıştık.

Çalışmada sektörler arası karşılaştırmanın sonuçlarına göre, sektörlerin belli bir bölgede yoğunlaşması ile sektörün verimliliği beklendiği gibi bölgeler arasında sistematik bir biçimde farklılaşmamaktadır. Dolayısı ile bölgeler arasında verimlilik farklılıkları sektörün özelliğine bağlı bir ilişki göstermemektedir. Gözlenen verimlilik farklılıklarının ağırlıklı olarak bölgesel özelliklerle ilişkili olduğunu söylemek mümkündür. Diğer taraftan bölgeler arası ücret farklılaşmasının sektörler bölgesel olarak yoğunlaştığı oranda azaldığı gözlenmiştir. Ücret farklılaşmaları, verimliliğin sergilediği özelliğe benzer biçimde, düzey olarak sektör bölgeler arasında yaygınlaştıkça çeşitlilik göstermektedir. Bu gözlem, bölgesel özelliklerin ücretler üzerinde de belirleyici olduğu sonucunu vermektedir. Bölgesel niteliğin verimlilik ve ücret farklılaşmasında belirleyici olması, iktisadi politikaların etkileme imkânını azaltan bir sonucu işaret etmektedir. Bu durum, gelir eşitsizliklerinde önemli bir yere sahip bölgesel kaynaklı eşitsizliklerin giderilmesi konusunda politikaların etkisiz olma olasılığını yüksek tutmaktadır.

Çalışmanın bir diğer sonucu da bölgede sektör payı ile görelî ücret ve verimlilik arasındaki ilişkidir. Hesaplamalar sektör payı arttıkça diğer bir deyişle sektör belli bir bölgede toplandıkça görelî ücret ve verimliliğin yükseldiğini göstermektedir. Dolayısı ile en azından bazı sektörlerin belli bölgelerde toplanması ülkenin toplam verimliliğini yükseltebilir.

Kaynakça

- Ciccone, A. ve Hall, R. E. (1996). Productivity and the Density of Economic Activity. *The American Economic Review*, 86 (1): 54-70.
- Doğruel, F. (2006). Türkiye’de Bölgesel Politikalar. A. Eraydın (Der.), *Değişen Mekân, Mekânsal Süreçlere İlişkin Tartışma ve Araştırmalara Toplu Bakış: 1923-2003* içinde. Ankara: Dost Kitapevi Yayınları, 164-195.
- Dogruel, A. S. ve Dogruel, F. (2018). Two Phases of Deindustrialization Policies in Istanbul. *Journal of Research in Economics* (Basılacak).
- Dogruel, F. ve Dogruel, A. S. (2012). Openness, Technological Changes and Differentiation in Turkish Manufacturing Sector, in H. S. Esfahani ve G. Tuna (Ed’s), *Economic Development in the Middle East and North African Countries: Some Contemporary Issues* (s. 1-17). Novascience Publishing House.
- Dogruel, F. ve Dogruel, A. S. (2011). *Privatization and regional distribution of manufacturing in Turkey*. Working Papers 2011/4. Turkish Economic Association. <https://ideas.repec.org/s/tek/wpaper.html>.
- Fujita, M. ve Thisse, J.F. (2002). *Economics of Agglomeration: Cities, Industrial Location and Regional Growth*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kaldor, N. (1967). *Strategic Factors in Economic Development*. Ithaca, NY: New York, State School of Industrial and Labor Relations, Cornell University.
- Kaldor, N. (1970). The Case for Regional Policies. *Scottish Journal of Political Economy*, 17 (3), 337-348.
- Kanbur, R. ve Venables, A.J. (2005). *Spatial Inequality and Development*. Oxford: Oxford University Press.
- Karahasan, B. C., Doğruel, F. ve Doğruel, A. S. (2016). Can Market Potential Explain Regional Disparities in Developing Countries? Evidence from Turkey. *The Developing Economies*, 54 (2), 162-97.
- Kuznets, S. (1940). National and Regional Measures of Income. *Southern Economic Journal*, 6 (3), 291-313.
- Lucas, R.E. (1990). Why doesn’t capital flow from rich to poor countries? *The American Economic Review (Papers and Proceedings of the Hundred and Second Annual Meeting of the American Economic Association)*, 80 (2), 92-96.

- Marshall, A. (1890 [1920]). *Principles of Economics*. London: Macmillan and Co., Ltd. [Online] available from <http://www.econlib.org/library/Marshall/marP24.html>, accessed 12 October 2008.
- OECD. (2016). *OECD Regions at a Glance 2016*. Paris: OECD Publishing. https://doi.org/10.1787/reg_glance-2016-en.
- Sen, A. (1973). *On Economic Inequality*. Oxford: Clarendon Press. New York: Norton, 1975. Expanded edition with an annex “On Economic Inequality after a Quarter Century” [jointly with James Foster], Oxford: Clarendon Press; New York: Oxford University Press, 1997.
- Shields, G.M. and Shields, M.P. (1989). The Emergence of Migration Theory and a Suggested New Direction. *Journal of Economic Surveys*, 3, 277–304.
- Tekeli, İ. (1992). UNDP İnsanca gelişme raporu: Bölgesel kalkınma politikaları üzerindeki etkileri. *İnsanca gelişme birinci Türkiye konferansı UNDP 1992 Ulusal İnsani gelişme raporu: İnsani gelişme ülke profili*. Ankara: Republic of Turkey ve the United Nations Development Programme içinde, 50-66.
- <http://www.tr.undp.org/content/turkey/tr/home/library/national-hdrs/nhdr-1992.html>.